

(NE)VIDITEĽNÍ: TRANSRODOVÉ DETI NA ZÁKLADNÝCH A STREDNÝCH ŠKOLÁCH¹

SOŇA G. LUTHEROVÁ

Soňa G. Lutherová, Ústav etnológie SAV, Klemensova 19, 813 64, Bratislava, e-mail: sona.lutherova@savba.sk

The process of gender identity development in children and youth affects their daily life. With their very existence, transgender children confront the common notions of the majority about “right” boys and girls. There is a persistent pressure in different areas of social life and at schools they visit on preserving the cisnormative way of life. The study is based on a year-long research of transgender children and youth at elementary and secondary schools in Slovakia, with the support of the civic association TransFúzia. The research material consists of in-depth interviews with ten children and young people and interviews with the representatives and teachers from three selected secondary schools. The research results suggest that the self-realisation of children in a school environment is influenced by various limits and barriers. These, however, arise not only from the official systemic framework for teaching and the education process in Slovakia, but also from individual notions and approaches by school authorities. The personal stories of seeking their own “self” of transgender children and youth therefore develop in different contexts and under different conditions. They present not only the specific situation of the members of this special minority, but create the image of the daily life of children and youth in a school environment.

Key words: gender identity, transgender young people, school environment, cisnormativity, applied anthropology

ÚVOD

Každý sme hlavnou postavou svojho osobného príbehu. Avšak to, kým sme, alebo skôr kým sa stávame, sa odvíja v interakciách s prostredím, v ktorom sa pohybujeme. Toto prostredie – ľudia, inštitúcie, ale aj predmety či veci v našom okolí – náš proces „stávania sa“ ovplyvňuje. Kontext, v ktorom rozvíjajú svoj osobný príbeh deti a mladí ľudia, predstavuje najmä prostredie školy. Na dlhé roky tu trávia významnú časť svoj-

¹ Príspevok vychádza v rámci grantového projektu VEGA 2/0086/14 Rodinné histórie. Medzigeneračný prenos reprezentácií politických a sociálnych zmien.

ho pracovného týždňa. Škola však nie je rodovo neutrálnym prostredím. Prostredníctvom sociálnych vzťahov, výučby, či samotným rozvrhnutím priestoru a tým, kto sa v jeho jednotlivých častiach môže pohybovať a užívať ich, formuje rodovú identitu žiakov a žiačok. Škola je rodovo členená a keď sa v nej deti chcú nerušené pohybovať, musia sa poriadku a normám prispôbiť (Smetáčková, 2016).

Väčšina detí a mladých ľudí sa týmto nepísaným zákonitostiam podvoľuje bez toho, aby si ich explicitne uvedomovala. V rodovo špecifickom prostredí sa cítia viac či menej komfortne – ich identita nie je konštruovaná v rozpore so zažitými normami a stereotypmi a prípadné obmedzenia považujú za nedeliteľnú súčasť „žiackeho“ života. Transrodovým deťom a mladým ľuďom však rodové špecifiká školského prostredia vytvárajú prekážky, ktoré ich ovplyvňujú v ich každodennosti, a zároveň sú pre nich pripomenutím a konfrontáciou s vlastnou „inakosťou“. Osobitú bariéru pritom môžu predstavovať aj zdanlivo banálne súvislosti, ako je interakcia s vyučujúcimi či príprava na vyučovaciu hodinu.

Proces konštruovania či „hľadania“ vlastného „ja“ je jedným z ústredných motívov psychického a fyzického dospievania mladých ľudí. Ako naznačujú príbehy našich informátorov a informátoriek, pokiaľ tvorba rodovej identity neprebíha v súlade s tradičnými spoločenskými normami, mladí ľudia si vytvárajú rozličné stratégie správania sa – od explicitnej rezistencie a vzdoru až po rezignáciu či „utiahnutie sa“ do seba, čo však môže mať doživotné, ba niekedy až fatálne následky.² Situácia trans mladých ľudí v školskom prostredí sa popritom odvíja od viacerých súvislostí: v prvom rade vyplýva z individuálnych faktorov, akými sú osobnosť jednotlivca, či rodinné zázemie. Zároveň však na ňu pôsobia ďalšie činitele – prístup konkrétnych vyučujúcich, či iných školských autorít (najmä vedenie školy), s ktorými mladí ľudia prichádzajú do kontaktu, ako aj sociálne vzťahy s rovesníkmi a rovesníčkami v ich bezprostrednom sociálnom okruhu. Okolnosti sú navyše formované v závislosti od celkovej „atmosféry“ na škole, ktorá je vytváraná v interakciách medzi jednotlivými aktérmi a aktérkami. Osobitú súvislosť predstavuje riešenie špecifických potrieb a vyrovnávanie sa s konkrétnymi prekážkami v každodennom živote na škole, ktoré sa – vzhľadom na vágnosť existujúceho právneho rámca v Slovenskej republike – často odvíjajú od predstáv, ideálov a postojov konkrétnych školských predstaviteľov a predstaviteľiek. Prístup, ktorý títo uplatňujú voči trans deťom a mladým ľuďom, v konečnom dôsledku odhaľuje ich ponímanie detí ako individualít, ako aj ich chápanie procesu rodovej identifikácie.

Štúdia vychádza z aplikovaného sociálno-vedného výskumu transrodových detí a mladých ľudí, navštevujúcich základné a stredné školy v rozličných lokalitách na Slovensku.³ Priamym podnetom pre realizáciu projektu bol príbeh dvanásťročného Lukáša, ktorý sa obrátil na o.z. TransFúzia. Lukáš bol ako trans chlapec na škole, ktorú

2 Podľa výskumu National Discrimination Transgender Survey, realizovaného v americkom prostredí organizáciami National Gay and Lesbian Task Force a National Center for Transgender Equality na vzorke 6000 respondentov, zažilo vyše 50% transrodových ľudí na škole šikanu a 63–78% má skúsenosť s fyzickým alebo sexuálnym násilím v školskom prostredí. 69% respondentov žilo v niektorom období života ako bezdomovci a vyše 40% sa aspoň raz v živote pokúsilo o samovraždu (Grant et al., 2011). V slovenskom prostredí nebol podobný výskum realizovaný, ale vzhľadom na spoločenské okolnosti možno predpokladať, že situácia transrodových ľudí je zrovnateľná, prípadne ešte páľčivejšia.

3 Projekt bol realizovaný v spolupráci s o.z. TransFúzia (v zastúpení Mgr. Rominou Kollárik), ktoré sa sústreďuje na organizačnú, advokačnú a výskumnú činnosť na podporu práv trans ľudí na Slovensku a Ústavu etnológie SAV (riešiteľka Mgr. Soňa G. Lutherová, PhD.). Uvedený výskum je podľa našich znalostí v slovenskom kontexte prvým projektom zameraným na problematiku transrodových detí a mladých ľudí v školskom prostredí.

navštevoval, konfrontovaný s rozličnými prekážkami: od problémov, vyplývajúcich z nesúladu v osobnom prežívaní a prístupe ľudí voči nemu, až po prejavy šikany zo strany rovesníkov. Po tom, čo spravil na škole coming out⁴, sa dostal do konfliktu s vedením školy. Riaditeľka a triedna učiteľka nevyšli v ústrety jeho požiadavkám, odvolávajú sa na akési nešpecifické právne nariadenia. Ako však vyplynulo zo vzájomnej komunikácie, ich konanie bolo motivované najmä obavami z odmietavého postoja rodičov Lukášových spolužiakov a spolužiačok, ako aj z ich vlastného konzervatívneho ideologického presvedčenia. Lukáš so svojou matkou požiadala o.z. TransFúzia o mediáciu komunikácie s vedením školy a o pomoc s riešením jeho životnej situácie. Spolupráca s ním bola podnetom pre následné navrhnutie výskumného projektu.

Na začiatku výskumu sme si kládli nasledujúce otázky: aké sú podmienky trans detí a mladých ľudí v školskom prostredí na Slovensku? Ako k nim pristupujú vyučujúci a iní aktéri/aktérky na školách? Aké sú ich postoje a od čoho sa odvíjajú? Výskumný projekt bol teda v prvom rade motivovaný prakticky – naším zámerom bolo definovať prekážky, s ktorými sa trans deti a mladí ľudia stretávajú vo svojom každodennom živote v školskom prostredí, analyzovať ich špecifické potreby i stratégie a konfrontovať ich s postojmi vedenia škôl. V rámci terénneho výskumu boli realizované hĺbkové rozhovory s desiatimi mladými trans ľuďmi a prípadové štúdie na troch vybraných stredných školách v dvoch rozličných mestách. Poznatky získané výskumom slúžia primárne ako podklad pre ďalšiu advokačnú činnosť pri práci TransFúzie s transrodovými ľuďmi. Praktickým výstupom projektu sú zároveň písomné odporúčania pre zainteresované skupiny aktérov/aktériek – trans mladých ľudí, ich rodičov a predstaviteľov i predstaviteľky škôl.⁵ Naším zámerom je ponúknuť riešenia, ako pristupovať k trans deťom a mladým ľuďom prijímajúcim spôsobom, a to najmä v prostredí škôl. Popritom vychádzame z predpokladu, že inkluzívne školské prostredie, rešpektujúce deti so špecifickými potrebami a požiadavkami, je zároveň prijímajúce k deťom, ktoré sa nevykajú tradičným spoločenským normám a prevládajúcim ideálom majority.

Vzhľadom na to, že problematike transrodových ľudí a zvlášť trans detí nebola doposiaľ v kontexte slovenskej etnológie/sociálnej antropológie venovaná pozornosť, článok predstavuje uvedenie čitateľov/čitateľiek do problematiky. Zámeru v tejto súvislosti zodpovedá aj tematické uchopenie výskumnej časti.⁶ Úvod štúdie je venovaný vymedzeniu základných pojmov, vzťahujúcich sa k problematike transrodovej identity, ako aj špecifik vytvárania rodovej identity v školskom prostredí. Ďalšia časť textu približuje metodiku terénneho výskumu, zberu a analýzy dát. Následne sú načrtnuté výsledky a v závere naznačené dôsledky výskumných zistení.

O MUŽOCH A ŽENÁCH

Rozlišovanie ľudí na mužov a ženy, definované predstavami a normami o tom, čo sa s mužskosťou a ženskosťou spája a čo tieto kategórie napĺňa, preniká rozličnými úrovňami západnej spoločnosti a kultúry. V zmysle tzv. rodovej binarity sú tieto kategórie chápané ako jednoznačne oddelené a navzájom odlišné, ba v istom zmysle až

4 Coming out je dlhodobým procesom „prijatia a zdieľania vlastnej identity“. Týmto pojmom sa zároveň označuje vyjadrenie a komunikácia identity ľuďom v sociálnom okruhu jednotlivca (Slovník TransFúzia).

5 Odporúčania budú zverejnené na webovej stránke o.z. TransFúzia.

6 Ďakujem anonymným recenzentom za inšpiratívne podnety, ktoré určite využijem aj pri formulovaní budúcich textov.

protichodné. Takýto prístup k rodom je konštruovaný, reflektovaný a udržiavaný prostredníctvom množstva fenoménov, procesov a inštitúcií, ktoré formujú každodenný život spoločenských skupín a jednotlivcov (Kessler, McKenna, 1978). Samotnou výchovou a socializáciou v ranom veku, či už v prostredí rodiny alebo mimo nej, sa deti explicitne i implicitne dozvedajú, čo to znamená byť „skutočnou ženou“ či „správnym chlapom“. Tieto normy a predstavy sú ďalej vytvárané a utvrdzované prostredníctvom inštitucionálnej výchovy – nástupom do predškolských zariadení a začatím školskej dochádzky (Jarkovská, 2013).

Od materiálnej reality tela (najmä vonkajších telesných znakov) sa z hľadiska binárneho ponímania odvíja rodová príslušnosť osoby (teda či je v spoločenskom kontexte chápaná ako žena alebo muž). Táto súvislosť je ďalej mechanicky reflektovaná v sociálnej roľe jednotlivca, čiže v tom, ako sa odvíja jeho spoločenský život, ako sa správa a vystupuje v súkromí i na verejnosti (Stryker, 2006: 9). Spomínané chápanie mužskosti a ženskosti naopak relativizuje koncept rodovej non-konformity, s ktorým súvisia javy a procesy vymykajúce sa uniformnému a lineárnemu uchopeniu osobného prežívania jednotlivcov v kontexte ich rodovej identity. Rodovo non-konformní ľudia svojou samotnou existenciou narúšajú jednoduché chápanie mužskosti a ženskosti ako dvoch jasne vymedzených a nezlučiteľných protikladov (Tamže). Normalita tzv. cisrodových ľudí⁷, ktorých „vnútorná“ a „vonkajšia“ identita je v (relatívnom) súlade, sa v tomto kontexte stáva len jedným z odtieňov na mnohofarebnej palete.

Rodovo non-konformnými sú transrodoví ľudia, zažívajúci nesúlad medzi svojou rodovou identitou (či identitami) a pohlavím, ktoré im bolo na základe telesných znakov pripísané lekárskou autoritou pri ich narodení (napr. Beemyn, Rankin, 2011; Van Der Ros, 2015 a i.). Z transrodovej perspektívy nestačí konceptuálne vymedziť pohlavie a rod, lebo vlastná telesnosť, telesné a špecificky pohlavné znaky môžu byť v priamom rozpore s tým, kým sa daný jednotlivec cíti byť (Stryker, 2006). Jednoduchá kauzalita, od ktorej sa má odvíjať osobnosť jednotlivca – podľa ktorej telo predefinuje rod a ten je ďalej reflektovaný v správaní, prejavoch a pôsobení človeka – v takýchto prípadoch nefunguje. Pri vytváraní rodu (alebo „doing“ of gender) sa ľudia stávajú rukojemníkmi spoločenských vzťahov a inštitúcií (West, Zimmerman, 1987: 126). Rod teda nie je priamočiarym súborom črt či ohraničenou veličinou, ale je vytváraný prostredníctvom rozličných sociálnych vzťahov a interakcií (Tamže: 129). Neschopnosť vyhovieť „očakávaným“ predpokladom a požiadavkám, vyplývajúca z rozporu medzi telesnosťou a rodovým prežívaním⁸, vyúsťuje u transrodových ľudí v negatívne prežívanie svojej každodennosti.

Základnú súvislosť pre väčšinu transrodových ľudí vytvára proces tranzície, ktorý je v povedomí laickej verejnosti chápaný ako „zmena pohlavia“. Toto spojenie je však zavádzajúce – transrodovosť má v praxi mnoho podôb. Tranzícia zahŕňa cieľené i samovoľné, psychické, fyzické, sociálne a ďalšie zmeny, ktorými transrodoví ľudia prechádzajú v snahe zosúladiť svoje „vnútorné“ a „vonkajšie“ pôsobenie a prežívanie. Tranzícia sa môže (ale nemusí) spájať s telesnými (napr. operatívnou transformáciou pohlavných orgánov či hormonálnou liečbou) alebo právnymi zmenami (oficiálnou zmenou právnej identity a dokumentov). To však neznamená, že každý proces tranzície nevyhnutne vyústí v zmenu pohlavia. V živote jednotlivcov je často temer ne-

7 Označenie ľudí, ktorých sebaužívanie z hľadiska rodu korešponduje s ich pohlavím, určeným pri narodení (t.j. iní ako rodovo nonkonformní ľudia).

8 Tieto súvislosti zahŕňa koncept tzv. rodovej dysfórie.

možné definovať hranice procesu tranzície. Pri širokom poňatí konceptu môžeme uvažovať, že sa začína narodením osoby a končí sa jej smrťou.

Rozšíreným názorom medzi laickou, ale často – žiaľ – i odbornou verejnosťou je, že transrodová identita je prejavom mentálnej choroby a transrodový človek je psychicky chorý.⁹ Transrodoví ľudia sa vo svojom sociálnom okolí často stretávajú s neporozumením, odmietaním, či nedostatkom znalostí, a to aj v rámci interakcie s inštitúciami alebo ľuďmi v mocenských pozíciách, ktorí majú priamy dosah na ich každodenný život (Van Der Ros, 2015: 13). Status mentálne chorej osoby je mnohými transrodovými ľuďmi pociťovaný ako zaťažujúci a stigmatizujúci, čo môže byť príčinou ďalších zdravotných rizík – napríklad depresívnych a úzkostných porúch (Poteat et al., 2013). Patologizácia transrodových ľudí je však sociálne podmienená – chápanie rodov sa líši medzi kultúrami i v rozličných časových obdobiach (Feinberg, 1992). Transrodová identita nestojí v opozícii voči mužským a ženským identitám – zahŕňa rozličné podoby a formy, ktoré sú súčasťou kontinua rodových prejavov a vyjadrení jednotlivcov (Tamže: 5).

Heterogénny koncept transrodovosti je reflexiou rozmanitých podôb rodových identít v praxi. Naznačuje, že to, ako sa vnímame a prežívame ako ženy, muži či bytosti, napĺňa rozličné obsahy a prejavy. Transrodovosť je teda v istom zmysle viac o sebavnímaní, identitách a ich vtelení než o sexualite a sexuálnej túžbe (Stryker, 2006: 7). To však neznamená, že nesúvisí s otázkami sexuálneho prežívania jednotlivcov, ale „sexualizácia“ trans identity, teda jej nadhodnocovanie nad ostatné aspekty života transrodových ľudí, nesmie slúžiť na spochybňovanie ich individuálneho prežívania.

Transrodové štúdiá sa ako osobitá disciplína rozvíjajú od 90. rokov dvadsiateho storočia. Súvisiace témy sa však objavovali na poli viacerých disciplín a v rozličných výskumných kontextoch aj predtým (Ki Namaste, 1996). Z perspektívy antropológie to bolo v súvislosti s konštruovaním „exotickej inakosti“ – napríklad vo vzťahu k problematike cross-dressingu – obliekaniu šiat typických pre ľudí s odlišnou rodovou identitou. Ďalším príkladom bolo analyzovanie transexuality v etnometodologickom kontexte (napr. Garfinkel, 1967). Problematika však bola aj v sociálnych vedách často patologizovaná, bez ohľadu na prežívanie skúmaných ľudí a komunít, či s nedostatočným dôrazom na ľudskoprávny charakter. Súčasný výskum na poli transrodových štúdií demaskujú normatívne vzťahy medzi biologickou podstatou a sociálnymi rolami a statusmi, ako aj kultúrne mechanizmy, ktoré ich (de)konštruujú (Stryker, 2006: 3). Dôležitým prvkom sa zároveň stáva participácia a zapojenie samotných trans ľudí do procesu skúmania. Výskum a analýza sú zároveň často bezprostredne prepojené na aktivizmus či decíznu sféru. Aplikovaný sociálnovedný výskum sa tak posúva do angažovanej polohy.

---

⁹ Definícia transrodovosti ako mentálnej choroby je kontroverznou otázkou z hľadiska medzinárodných i národných klasifikácií chorôb. Táto diagnóza figuruje v aktuálnej Medzinárodnej klasifikácii chorôb Svetovej zdravotníckej organizácie (World Health Organization – WHO), schválenej v r. 1990, ale podľa hovorca WHO nie je klasifikovaná ako mentálna choroba. V súčasnosti je pripravovaná nová verzia klasifikácie, v ktorej zrejme už nebude diagnóza v tejto forme zahrnutá. Predpokladaný rok vydania je aktuálne 2018 (Branswell, 2016).

Škola predstavuje ústredný kontext a životný priestor detí a mladých ľudí v období dospievania. Je miestom, vytvoreným dospelými pre deti, svetom s osobitými pravidlami, ktoré môžu, ale nemusia kopírovať usporiadanie sveta za jej „múrmí“ (Rasmussen, 2004). Deti často počas dňa trávajú v škole viac hodín ako v kruhu rodiny, interakcie so spolužiakmi/spolužiakmi, ako aj s vyučujúcimi a inými dospelými autoritami sa významne podieľajú na ich osobnostnom rozvoji. Školské prostredie je popritom do veľkej miery inštitucionalizované a fungovanie detí v ňom je jasne organizované a štruktúrované. Individuálna skúsenosť dievčat a chlapcov je však nezriedka viazaná skôr na rodovú príslušnosť než na ich osobné predpoklady (Jarkovská, 2013). Rodová diferenciacia sa odzrkadľuje v rozličných úrovniach chodu školy a jej vnútorných pravidlách, ako aj vo formálnom (učivo a učebnice) a neformálnom kurikule (napr. pomer žien a mužov medzi vyučujúcimi, charakter interakcie medzi vyučujúcimi a žiakmi či žiačkami, organizácia školských činností) (Smetáčková, 2005: 73). Rodovo špecifické je aj samotné členenie a využívanie jednotlivých priestorov v rámci školy. Charakteristiky prostredia nie sú definované len na formálnej, ale aj na neformálnej úrovni: v sociálnych interakciách medzi žiakmi a žiačkami navzájom, napríklad prostredníctvom ich rozsedenia v školských laviciach (Jarkovská, 2013). Psychosociálne, ale aj fyzické prostredie školy svojimi charakteristikami utvára a potvrdzuje také správanie i prejavy u detí, ktoré naplňujú rodovo stereotypné a cisonormatívne predstavy o „správnych“, typických a sociálne želateľných spôsoboch správania sa chlapcov a dievčat (Kaščák, 2004a).

Rodové predsudky a stereotypné očakávania, ovplyvnené vlastnými životnými skúsenosťami, sa premietajú aj do sociálnych interakcií, vzťahov a prístupu pedagógov i pedagogičiek k jednotlivým žiakom a žiačkam (napr. Jarkovská, 2013, Kaščák, 2004b, a i.). A to napriek tomu, že vyučujúci si často na vedomej úrovni neprípúšťajú, že sa k chlapcom a dievčatám správajú odlišne (Jarkovská, 2007: 14). Chlapci bývajú zhodnocovaní za iné prejavy a správanie ako dievčatá: kým u chlapcov je oceňovaná iniciatíva a schopnosť presadiť sa, ako aj zvládnutie náročných intelektuálnych úloh, dievčatá sú nabádané k dôslednosti a trepezlivosti (Jarkovská, Lišková, 2008: 695). Takýto prístup zo strany vyučujúcich pritom nemusí nevyhnutne vyplývať z ich konzervatívneho ideologického presvedčenia, ale skôr z neznalosti či rezignácie na snahu o zmenu prevládajúceho *status quo* (Jarkovská, Smetáčková, 2006: 14).

Rôzny prístup k jednotlivým rodom je reflektovaný aj v samotnom fyzickom priestore a materiálnom prostredí školy, či už v triede alebo v kolektívnych priestoroch, ako sú chodby alebo športové ihriská (Jarkovská, 2007: 18). Kaščák odlišnú socializáciu chlapcov a dievčat v školskom prostredí ilustruje prostredníctvom telesnej výchovy: od prípravy na vyučovaciu hodinu (prezliekania v rozdelených šatniach) až po výučbu, ktorá sa často navzájom líši obsahom a prebieha v rozličných prostrediach, podporujúcich iné telesné aktivity a prejavy (Kaščák, 2004a). Rodové rozdelenie detí pri výuke však zároveň môže podporovať rovnosť rodov v školskom prostredí, pretože v procese výuky sa nepresadzuje dominantnejšia skupina nad menej dominantnou. Podobne je to aj so školskými pomôckami, úlohami či kritériami hodnotenia – na základe rodovej socializácie od útleho veku môžu ísť niektoré predmety chlapcom či dievčatám lepšie a tí druhí naopak môžu byť v procese výučby znevýhodnení (Smetáčková, 2007: 45). V konečnom dôsledku je teda „alfou a omegou“ rodovo vyváženého prístupu k chlapcom a dievčatám v školskom prostredí zohľadňovanie ich individuálnych predpokladov a preferencií.

Školské prostredie, a to najmä na základných školách, je chápané ako miesto bezpečia, chránené pred „vonkajšími“ nástrahami. Je to miesto „nevinnosti“, do ktorého nemožno vpustiť problémy a témy prináležiace dospelým (Kehily, Montgomery, 2004; Allan et al., 2009; DePalma, Atkinson, 2006). Ako „dospelácke“, a teda „neželané“, sú postulované aj otázky telesnosti či sexuality. Paradoxne, kontext heterosexuality sa v školských aktivitách objavuje často – či už v rámci rozprávania tradičných rozprávkových príbehov o princoch a princeznách, organizovania hier na sobáše či detských súťaží miss a v ďalších súvislostiach (Payne, Smith, 2014: 401). Dôsledkom tabu sexuality v školskom prostredí je však naopak temer úplná absencia LGBTQ tém vo vyučovacom kurikule. Ak, tak sú spomínané najmä v negatívnych súvislostiach – vo vzťahu k prenosu pohlavných chorôb, či z hľadiska porušovania ľudských práv menšín. Dôsledkom takéhoto vykresľovania je prehľbovanie negatívnych a stereotypných konotácií vo vzťahu k LGBTQ ľuďom v povedomí detí a mladých ľudí (Tamže). Súčasťou „vytláčania“ sexuality zo školského prostredia je aj nemohúcnosť vyučujúcich pri narábaní s jej prejavmi (Allan, et al. 2008; DePalma, Atkinson, 2006; Payne, Smith, 2014). Dôsledkom môže byť prehliadanie, či priam popieranie existencie LGBTQ detí v školskom prostredí.

METODIKA VÝSKUMU

Štúdia vychádza z ročného výskumu transrodových detí na základných a stredných školách, ktorý bol realizovaný v priebehu roka 2015. Projekt zaštitilo občianske združenie TransFúzia v spolupráci s Ústavom etnológie SAV. Výskumné zameranie vyplynulo z aktivistickej a advokačnej činnosti o.z. TransFúzia. Cieľom projektu bolo analyzovať situáciu a každodenný život trans rodových detí a mladých ľudí na základných školách. Zaujímalo nás, s akými prekážkami sa mladí ľudia v školskom prostredí stretávajú, aké sú ich stratégie správania sa a ako k nim pristupujú ďalší relevantní aktéri a aktérky (vyučujúci, vedenie školy, ale aj spolužiaci či spolužiačky).

V prvej fáze výskumu sme realizovali hĺbkové pološtruktúrované rozhovory s desiatimi transrodovými mladými ľuďmi. Výber informátorov a informátoriek prebiehal prostredníctvom metódy „snehovej gule“, avšak viacerí sa do výskumu zapojili na základe svojej predošlej interakcie s o.z. TransFúzia. Rozhovory sme realizovali s ôsmimi trans chlapcami a dvoma trans dievčatami vo veku od dvanásť do osemnásť rokov.¹⁰ Pri niektorých rozhovoroch sa zúčastnili aj rodičia dieťaťa, ktorí sa neraz zapájali do rozhovoru a poskytli nám tak vlastnú perspektívu.

V úvode rozhovorov sme sa sústredili na biografické rozprávanie informátorov/informátoriek. Zaujímali nás okolnosti tvorby ich rodovej identity – od spomienok na rané detstvo až do súčasnosti. Osobitý dôraz sme venovali otázkam sociálnych vzťahov, coming out-u a tranzície. Popritom sme sa sústredili na ich pôsobenie v školskom prostredí. Napriek relatívne malej výskumnej vzorke zabrala realizácia rozhovorov obdobie temer celého kalendárneho roka. Náročnosť nadväzovania kontaktov s potenciálnymi informátormi a informátorkami vyplynula zo samotného charakteru problematiky. Transrodové deti a mladí ľudia v tomto období života často nemajú ešte spravený coming out a, ako naznačujú naše výskumné dáta, mnohí z nich sa ešte sami „hľadajú“.

¹⁰ Nevyváženosť vzorky vyplynula z výskumnej reality a v budúcnosti bude nevyhnutné tento fakt zohľadniť v ďalšom výskume.

V ďalšej fáze výskumu sme spomedzi škôl, ktoré navštevovali jednotliví informátori a informatorky, vybrali tri pre vytvorenie prípadových štúdií.¹¹ Zber dát na školách spočíval v realizácii pološtruktúrovaných rozhovorov s vybranými aktérmi i aktérkami, a to najmä: riaditeľmi/riaditeľkami, vyučujúcimi a odbornými pracovníkmi/pracovníčkami (sústredili sme sa triednych učiteľov či učiteľky, ale do výskumu sme zahrnuli aj iných členov/členky pedagogického zboru ako vyučujúcu občianskej výchovy, na odbornom učilišti odborné vedúce a v jednom prípade aj sociálnu poradkyňu). Cieľom rozhovorov bolo získať ich osobitú perspektívu na pôsobenie trans detí na ich škole, ako aj identifikovať znalosti, informácie a pozíciu konkrétnych aktérov i aktérok vo vzťahu k problematike.¹²

Súčasnou výskumu bola aj právna analýza legislatívnych nariadení vzťahujúcich sa k problematike trans detí na školách.¹³

(NE)VYČNIEVAŤ Z RADU

K deťom a mladým ľuďom pristupujú dospelí ľudia často s presvedčením, že nie sú schopní a kompetentní porozumieť sami sebe. Pokiaľ vyjadria vlastnú „inakosť“, presvedčajú ich, že „z toho vyrastú“ alebo „ich to prejde“. Ako však vyplynulo z rozprávání našich informátorov a informatoriek, títo svoju „odlišnosť“ konštruovali už v spomienkach na rané detstvo (viacerí v súvislosti s obdobím prvého stupňa na základnej škole, traja dokonca s predškolským vekom). Správanie, prejavy a preferencie, ktoré nie sú v súlade s „pripísaným“ pohlavím trans detí, často v spomienkach nadobúdajú rodovo stereotypný charakter. Trans chlapec Kubo (ktorý bol pri narodení „označený“ ako dievča) sa v rozprávání konštruuje ako stereotypne maskulínny a naopak trans dievča Leni zas ako stereotypne feminínna.

Kubo: Takže v podstate od malička, ja som o sebe vedel, že som nejaký iný, keďže už v škôlke som si všimol, že viacej ma to ťahá vlastne hrať sa s chalanmi. Vždycky som sa cítil v pohode v tej komunite chalanov, zobrali ma medzi seba vždycky, od malička som mal krátke vlasy, správal som sa ako taký chalanisko, jedno s druhým a tie veci, čo sa týkajú kvázi vlastne dievčenského vyrastania typu hranie sa s bábikami, parádenie sa v šatoch, maľovanie sa alebo také, to ma nikdy nezaujímalo.

Leni: Tak som si akože uvedomila, že som žena ešte v škôlke. Úplne keď som bola

11 Kontaktovanie škôl prebehlo na základe súhlasu dotknutých informátorov/informatoriek.

12 Všetci informátori/informatorky, ktorí sa zúčastnili vo výskume, boli riadne informovaní o zámeroch a cieľoch výskumu a rozhovory boli realizované na základe ich súhlasu. Relevantné biografické údaje o informátoroch/informatorkách sú v texte plne anonymizované.

13 Podľa výsledkov právnej analýzy nie je problematika trans a uznania preferovaného rodu len akousi „šedou zónou“, ale je doslova „neviditeľná“. V legislatívnej úprave a metodických usmerneniach Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR neexistujú žiadne osobitné úpravy adresujúce práva trans detí a mládeže. Nereflektuje ju nielen zákon č. 245/2008 z.z. o výchove a vzdelávaní (tzv. Školský zákon), ale ani podzákonné normy či usmernenia. Okrem všeobecných zásad a princípov, ktoré vyjadrujú všeobecný nárok na vzdelanie bez diskriminácie, rešpekt k osobnosti dieťaťa, právo na slobodné vyjadrenie názoru a podobne, nie sú ani v programoch zameraných na osobitné potreby žiakov/žiačok žiadne konkrétne opatrenia, ktoré by mohli slúžiť na uľahčenie situácie trans detí a mládeže vo vzdelávaní. Odporúčania pre umožnenie a podporu sociálnej tranzície osoby mladšej ako 18 rokov vyplývajú z najlepšieho záujmu o dieťa ako základnej zásady z hľadiska ľudských práv. Z Deklarácie práv dieťaťa OSN z roku 1959 vyplýva, že dieťaťu, ktoré je mentálne, fyzicky alebo *sociálne postihnuté*, sa musí poskytnúť osobitné zaobchádzanie, výchova a starostlivosť. To však nemôže znamenať jeho/jej vyčlenenie zo spoločnosti (G. Lutherová, Kollárik, 2016).

ešte malá, vtedy už som si skúšala tie šaty, tancovala v tých šatoch, s barbínami som sa hrala vždy, potom... medzi dievčatami som sa hrala, som vymaľovávala, som sa hrala na princeznú... vlastne keď som sa začala, nad tým rozmýšľať, to bolo v druhej triede, si pamätám... a ja som išla ku každému, že... že počúvaj, že ja som dievča, len sa niečo stalo pri... keď som sa narodila. Pri pôrode. Že sa niečo, nejaká chybička stala, ale ja som dievča. Že volaj ma... Barbie...

Vytvára sa tak zaujímavý paradox, keď trans deti, ktoré z istého pohľadu svojou samotnou „existenciou“ narúšajú tradičné predstavy o rodoch, zároveň podporujú binárnu perspektívu na správanie a preferencie mužov a žien (Garfinkel, 1967). West a Zimmerman však v tejto súvislosti upozorňujú, že hoci ľudia môžu ovplyvniť to, ako svoj rod zobrazujú pred ostatnými, to nemusí, ba často nemá vplyv na to, za koho sú považovaní (West, Zimmerman, 1987). Keď „vytváranie“ rodu je aktivitou zahrnutou vo všetkých sociálnych interakciách, trans rodoví ľudia sa často svojím zovňajškom, prejavom aj vystupovaním vedome snažia „zapadnúť“ do želateľnej rodovej skupiny a vyjadriť tak svoje autentické „ja“. Táto ich stratégia je neraz vedomá a selektívna – odvíja sa od ich osobného príbehu, toho či spravili coming out, ako aj ďalších faktorov. Spoločnosť ich popritom môže rôznymi spôsobmi trestať za narušenie tradičného status quo, ktorý je chápaný ako „prírodný“ poriadok vecí. V prípade trans detí predstavuje osobitý problém ich nízky vek, keď sú, ako bolo spomenuté vyššie, považované v otázkach sebaurčenia za zvlášť nekompetentné. Ich rodová identita je zároveň konštruovaná, definovaná a potvrdzovaná v rozličných každodenných interakciách.

Osobitým miestom „vytvárania“ rodu je aj školské prostredie. Socializácia detí tu prebieha pod vplyvom okolností, ktoré ich nabádajú byť „správnymi“ chlapcami či dievčatami. Nenaplnenie normatívnych predstáv vyvoláva sankcie, väčšinou vo forme sociálneho tlaku. Situácia je zvlášť problematická pre trans deti, od ktorých sa vyžaduje správanie v nesúlade s ich osobným prežívaním. Často ho teda pociťujú ako čosi cudzie a „nanútené“ zvonka. Väčšinu z nich takéto situácie „vytláčajú“ na okraj kolektívu a prehľbujú v nich pocit vylúčenia. Popritom je však pozoruhodné, že vo výpovediach našich informátorov/informátoriek sa často odlišovala skúsenosť na základnej (skôr ambivalentné až negatívne skúsenosti) a strednej škole (v niekoľkých prípadoch aj pozitívne skúsenosti). Tento fakt zrejme súvisel s ich postupným nadobúdaním kompetencie porozumieť samému/samej sebe, čo vo viacerých prípadoch prispelo k zvýšeniu sebavedomia a pocitu osobnej slobody v seba vyjadrení – v správaní, prejavoch či voľbe zovňajšku. Trans deti si tak v priebehu času „zdokonaľovali“ vlastnú stratégiu osobného prejavu, „učili sa“, ako vystupovať spôsobom, ktorý pre ne je relatívne prijateľný a zároveň do istej miery akceptovaný ich sociálnym okolím. Úlohu však zároveň mohli zohrávať aj rozdielne postoje dospelých – v tomto prípade najmä vyučujúcich voči žiakom/žiačkam na základných a na stredných školách, ktorí starším pripisovali väčšiu mieru schopnosti definovať samých seba (Payne, Smith, 2014). Sociálny tlak na dodržanie stereotypných noriem v rodovom správaní jednotlivcov v školskom prostredí je však napriek tomu silný. Jeho intenzitu naznačuje aj súvislosť, že „trest“ často zasahuje aj rodičov detí. Matky troch informátorov v tejto súvislosti uviedli, že niektorí učitelia opakovane kritizovali ich výchovné prístupy, ktoré vraj identifikovali ako bezprostrednú príčinu nonkonformnej rodovej identity ich dieťaťa.

Tomiho matka: ... ona (učiteľka, pozn. aut.) mi to aj niekoľkokrát povedala, že proste, aby sme niečo s ňou (Tomim) robili, že je ako chalan a proste, že to sa tak nedá,

že by sme ju mali vychovávať iným spôsobom, mali by sme ju viesť takým tým dievčenským, aby sa upokojila... nemôže sa správať ako chlapec.

Rodová diferenciacia v školskom prostredí sa prejavuje aj vo vnútornom členení priestoru: niektoré priestory chlapci a dievčatá užívajú v rozličných časoch a rozličným spôsobom, iné sú určené výlučne pre jedných či druhých (Kaščák, 2004a). Sociálne konštruovaný charakter fyzického priestoru na základe rodu, ktorý môže pre cisrodové deti predstavovať len banálnu prekážku alebo k nemu pristupujú ako ku „prirodzenému“, neraz vytvára pre trans deti množstvo menších či väčších bariér. Niektoré z nich sú vyslovene praktického rázu, ako je to v prípade prezliekania na telesnú východu alebo pri návšteve toalety. Vzhľadom na to, že v tomto prípade sa rodová identifikácia dostáva do stretu s pociťovaním vlastnej telesnosti, sú tieto situácie trans deťmi pociťované ako obzvlášť páľčivé.

Kubo: Nespočetne veľakrát sa mi stalo, že niekto povedal, že: „Chalan na babských véckach!“ Alebo že: „Toto sú babské vécka“, alebo „Ty nevieš trafiť na vlastné vécka“ alebo takéto tie narážky...

Väčšina z informátorov a informátoriek v tejto súvislosti uviedla, že by chceli navštevovať záchody v súlade so svojím preferovaným rodom, pričom niektorí tieto aj na iných – verejných miestach, kde majú pocit anonymity – používajú (napr. Lukáš). Takéto riešenie však vyžaduje súhlas školských autorít, a teda coming out. Viacerí informátori a informátorky interpretovali, že na tento krok ešte nie sú „pripravení“, respektíve sa obávajú negatívnej reakcie zo strany vyučujúcich či vedenia školy. Z tohto dôvodu mnohí volia alternatívne riešenia a stratégie: zadržávajú močenie; obmedzujú príjem tekutín; chodia na záchod len vo vybraných – menej frekventovaných časoch (napr. počas vyučovacích hodín), či žiadajú kamarátov alebo kamarátky, aby ich na záchode „strážili“. Terénne dáta však v tomto vzťahu naznačili dôležitú súvislosť: rozdelenie záchodov na „dievčenské“ a „chlapčenské“ aj v prípade ústretovosti školských autorít predstavuje prekážku, ktorá sa len ťažko prekonáva priamočiarymi systémovými riešeniami. Preferencie konkrétnych jednotlivcov sa totiž môžu navzájom líšiť: kým niektorí informátori/informátorky uviedli, že by preferovali používanie osobitných záchodov (napr. „učiteľských“), pre iných by takéto riešenie spôsobilo prehĺbenie pocitu sociálneho vylúčenia.

V: Chcel by si radšej chodiť na chlapčenské?

Lukáš: No, to bolo ešte horšie, ako celkovo v tej škole, ako to je také, že tam zase budú tí druhí, že ja prostě nemám kam ísť! (...) A naša pani riaditeľka vymyslela „skvelú“ taktiku, lebo my máme ako... záchody ako druhý stupeň. Potom majú záchody druhý stupeň, a potom ešte takéto ako chodbička a tam sú asi tri triedy a tam majú prostě takéto prváci-druháci. No a keďže prváci-druháci absolútne nevedia kto som, čo som, kde som, tak samozrejme, že som prostě chalan. No a potom tam príde takéto prváčka-druháčka, vidí ma na babských záchodoch, tak ako nikdy už nepôjde na ten záchod, tak to je ešte horšie podľa mňa ako tamto...

Lukášova výpoveď naznačuje problematický moment, na ktorý sme počas výskumu v snahe formulovať odporúčania pre školy narazili: postavenie trans detí a mladých ľudí neponúka „jednoduché recepty“. Ich situáciu je preto potrebné riešiť v ko-

munikácii s dotknutým jednotlivcom a opakovane – to čo predstavuje optimálne riešenie pre jedno dieťa, môže byť prehlbovaním „stigmaty“ pre druhé, a to čo „fungovalo“ minulý rok, nemusí byť vhodným riešením v súčasnosti. Aj táto, konkrétna a praktická, súvislosť naznačuje, že tak, ako sa rozvíja osobnosť a sebahnímanie dieťaťa, mení sa aj jeho potreba a zodpovedajúca stratégia. V každodennej praxi sa tak prejavuje a demaskuje súvislosť, že „vytváranie rodu“ prebieha prostredníctvom neustálych interakcií (West, Zimmerman, 1987). Potreby a „nastavenie“ ľudí sa vo väčšej či menšej miere menia a vyvíjajú v čase i priestore.

Ďalšou zo situácií, keď sa trans deti snažia správať spôsobom, aby na jednej strane nevybočili z radu, no zároveň nekonali proti vlastnej prirodzenosti, je príprava a účasť na telesnej výchove. Tvorba rodu tu opäť naráža na realitu tela, dôsledkom sú rozličné – vedomé i nevedomé individualizované prejavy a prístupy. Niektorí informátori/informátorky uviedli, že vnímajú ako obojstranne zahanbujúce prezliekať sa pred im „prislúchajúcou“ dievčenskou či chlapčenskou skupinou, a preto hľadajú alternatívne riešenia: prezliekajú sa s tými, s ktorými sa identifikujú, alebo na záchodoch. Traja spomedzi spytovaných informátorov a informátoriek našli (väčšinou v kooperácii s konkrétnym vyučujúcim či vedením školy) prijateľné riešenie prípravy na telesnú výchovu, ako aj jej samotného priebehu. V dvoch prípadoch naopak situácia vyústila do opakovaných absencií na vyučovaní a zhoršenia prostechu dieťaťa.

Lukáš: *Už sa mi vyhrážali trojkou, lebo proste nikdy necvičím, lebo sa nesmiem (nechcem, pozn. aut.) prezliekať.*

Členenie detí do „chlapčenských“ a „dievčenských“ skupín počas telesnej výchovy zároveň predstavuje jeden z najlapidárnejších prejavov rodovej diferenciacie v školskom prostredí. Takáto organizácia výuky priamo limituje záujmy jednotlivcov nezávisle od individuálnych preferencií a predpokladov (chlapci loptové hry a atletika, dievčatá aerobik či zumba). V rámci vyučovania je popritom obmedzovaný pohybový rozvoj nielen trans detí a mladých ľudí, ale aj príslušníkov a príslušníčok cisrodovej väčšiny.¹⁴ Trans mladí ľudia navyše cvičenie v rodovo špecifickej skupine chápu ako verejnú demonštráciu či potvrdenie rodovej „nálepky“, s ktorou sa nestotožňujú. Citlivú záležitosť môže predstavovať aj voľba vhodného oblečenia na cvičenie. Stratégiou viacerých preto bolo vyhýbanie sa priliehavým strihom a materiálom, či sťahovanie hrudníka u trans chlapcov. Podobne, ako v prípade používania záchoda, ide o situáciu, v ktorej sú konfrontovaní s vlastnou telesnosťou a nesúlados medzi svojím „vnútrom“ a „vonkajškom“ (Garfinkel, 1967).

S otázkami telesnosti súvisí aj problematika vytvárania partnerských vzťahov. Sexualita žiakov a žiačok je aj na stredných školách koncipovaná ako „súkromná záležitosť“, ktorá nepatrí na pôdu školy. Takýto prístup môže byť z určitého hľadiska považovaný za najjednoduchšie a v zásade rovnostárske riešenie. Zároveň však môže slúžiť ako „alibi“ vyhýbania sa určitým témam a otázkam, napríklad tým, ktoré súvisia s LGBTQ problematikou. Tá môže byť v určitých situáciách interpretovaná ako explicitné narušenie pravidiel chodu školy. Následkom je preto prehlbovanie sociálneho vylúčenia trans detí či akési „zneviditeľňovanie“ problémov a bariér, s ktorými sa stretajú.

¹⁴ V tejto súvislosti však treba poznamenať, že niektoré deti podľa výskumov v prípade telesnej výchovy a niektorých ďalších predmetov preferujú ne-koedukatívnu formu vzdelávania a na základe týchto výsledkov niektorí/niektoré odporúčajú rozdelené kurikulum v predmetoch, ktoré sú považované za „maskulínne“ (Kaščák, 2004b: 38).

Kubo: Romantické vzťahy... no keď to videli učitelia, tak väčšinou povedali, že toto sa nehodí do...akože na pôdu školy. Ale akože držanie za ruky ešte ako tak, hej, ale akože chalan a baba...

Chápanie školského prostredia ako „asexuálneho“ teda môže byť zámienkou pre udržiavanie cisnormatívneho správania a princípov rodovej binarity, respektíve pre potláčanie prejavov, ktoré narúšajú tradičné heteronormatívne predstavy (Payne, Smith, 2014). Popieranie otázok súvisiacich s problematikou sexuality a telesnosti v školskom prostredí môže mať popritom obzvlášť negatívne následky pokiaľ je dieťa vystavené šikane. Špecificky ohrozenou skupinou sú práve transrodové deti a mladí ľudia, ktorých sebavnímanie môže byť považované za explicitné narušenie „asexuálnosti“ školského prostredia. Ak však transrodová identita jednotlivca nie je definovaná ako príčina šikany zo strany rovesníkov a rovesníčok, môže to zabrániť skutočnému zlepšeniu sociálnych vzťahov a problémy len ďalej prehĺbiť (Elliott, 2010).

A ČO ĎALEJ?

Pôsobenie transrodových detí na základných a stredných školách odhaľuje rozličné sociálne vzťahy, interakcie a okolnosti, v ktorých je vytváraný a performovaný rod. Mnohé zo spomínaných obmedzení sa týkajú aj cisrodových detí, ovplyvňujú ich vnímanie seba aj druhých, determinujú ich tvorbu vlastného „ja“. Pre trans deti však predstavujú často neprekonateľné prekážky, ktoré negatívne ovplyvňujú ich každodenný život.

Transrodové deti vo svojich každodenných interakciách neustále vyjadrujú a negociujú to, kým sú (či sa stávajú) vo svojom vnútri. Dôsledkom, ale aj príčinou sociálneho vylúčenia trans detí sú rôzne negatívne javy: pocit, že dieťa „nezapadá“ do kolektívu rovesníkov a rovesníčok a ťažšie nadväzuje sociálne vzťahy; psychické problémy, v horších prípadoch spojené so sebapoškodzovaním či pokusmi o samovraždu; ako aj prejavy násillia a šikany zo strany druhých (niekedy aj samotných vyučujúcich). „Úspešná“ stratégia pri vytváraní rodu pre trans deti predstavuje schopnosť zastať si samého/samu seba. V praxi zároveň často vyplýva z priebehu coming out-u a tranzície. Podpora ľudí v najbližšom sociálnom okruhu, najmä rodičov a iných blízkych, je predpokladom vytvorenia takejto stratégie. Mnohé deti sa však so svojím prežívaním až do vyššieho veku nezveria ani ľuďom vo svojom najbližšom okolí. V procese hľadania vlastného „ja“ tak zostávajú odkázaní sami na seba. Širší kontext popritom predstavujú prejavy nepochopenia, neznášanlivosti a xenofóbie, s ktorými sa dennodenne stretávajú vo verejnom priestore a zo strany širokej verejnosti. To sa ďalej odráža na ich psychike – väčšina informátorov a informátoriek prežíva v procese tvorby rodu pocity osamelosti, nepochopenia, úzkosti či obáv o vlastnú bezpečnosť.

Postoje jednotlivých vyučujúcich i škôl voči informátorom/informátorkám v našom výskume sa v rôznili. Od negatívneho prístupu, ktorého súčasťou bolo nevyjdenie v ústrety ich požiadavkám, popieranie a bagatelizácia individuálneho prežívania detí, ako aj ignorovanie problémov v kolektíve (vrátane prejavov šikany) až po pozitívnu komunikáciu s dieťaťom i rodičmi v snahe „uľahčiť“ mu/jej každodenné fungovanie v školskom prostredí. V praxi sa tak ukázalo, že absencia právnych nariadení a usmernení, ktorá vo vzťahu k trans deťom v slovenskej legislatíve prevláda, kladie o to väčšie požiadavky na humánny a otvorený prístup autorít na školách. Príkladom môže byť

otázka oslovovania trans mladých ľudí v súlade s ich preferovaným rodom. Z pohľadu Anje Tervooren v nadväznosti na teóriu performativity podľa Judith Butler patrí oslovovanie medzi ústredné nástroje a prostriedky „rodovania“, respektíve sociálnej tvorby rodu (Tervooren, podľa Kaščák, 2004b: 36). Napriek tomu, že postoj či prístup vyučujúcich a vedenia školy k používaniu „prezývky“ nie je obmedzený nijakými legislatívnymi nariadeniami a možnosť vyjsť v ústrety je tak v ich „rukách“, títo sa vo viacerých prípadoch odvolávali na bližšie nešpecifické právne prekážky, žiadali o potvrdenie od odborných lekárov či lekárk alebo dokonca o právnu zmenu mena. Z konkrétnych situácií vyplynulo, že ich snahou bolo prenesenie zodpovednosti za riešenie na iné inštitúcie či rodinu dieťaťa. Naopak na iných školách tak dieťa po dohovore s ním a rodičmi na neoficiálnej rovine oslovovali bez akýchkoľvek problémov. Odlišný prístup vyučujúcich vyplýval z rozličných motivácií. Od osobného, ideologicky ladeného neprijímajúceho postoja k problematike či podľahnutia spoločenským konvenciám, až po obavy z ďalších problémov v školskom kolektíve alebo strachu z verejnej medializácie prípadu. Naopak vyučujúci na školách, kde mali informátori a informátorky pozitívnu skúsenosť, svoje postoje zdôvodňovali orientáciou na potreby dieťaťa či snahou o naplnenie podstaty výchovno-vzdelávacieho procesu, v ktorom má každé dieťa právo na vzdelanie.

Legislatíva, ktorá rámcuje rozhodovanie jednotlivých aktérov a aktérok, je v tejto súvislosti veľmi všeobecná a vágna - fungovanie trans detí na školách prebieha v akomsi právnom vákuu. Tento moment pre ne môže byť výhodou i nevýhodou zároveň. Pre predstaviteľov a predstaviteľky škôl vytvára široký manévrovací priestor a otvára im rozličné možnosti, ako dieťaťu v prekonávaní prekážok pomôcť. Popritom však na nich leží zodpovednosť pristúpiť k situácii takým spôsobom, aby neprehľbovali a „nekonzervovali“ negatívne javy, ktorým trans deti čelia, teda „neproblematizovali“ samotné dieťa, ale systém. V konečnom dôsledku je cieľom vytvoriť pozitívnu situáciu pre mladého človeka, ktorý sa cíti byť marginalizovaný a poskytnúť mu tak podmienky pre nerušené vzdelávanie sa.

ZÁVER

Ako sa stávame samými sebou a akú úlohu zohráva, či sme boli ako deti považovaní za chlapcov alebo dievčatá? Sme v tomto procese slobodní a máme vo svojich prejavoch možnosť voľby? Rodová identita trans detí a proces jej tvorby prebieha v protiklade k tradičným očakávaniam. Vzpiera sa zaužívaným konvenciám, narúša ich, no zároveň demaskuje, že môžu byť obmedzujúcimi aj pre príslušníkov majority. Naznačuje, že prostredie školy by nemalo byť len rešpektujúce k potrebám väčšiny, ale malo by byť zároveň prijímajúce a „otvorené“ preferenciám jednotlivcov. Výchovný proces a výučba by tak všetkým individualitám „dvere“ otváral, a nie „zatváral“, neobmedzoval ich, ale inšpiroval.

Každodenný život trans detí a mladých ľudí je naplnený prekonávaním rozličných problematických situácií a prekážok. Niektoré vyplývajú špecificky z procesu tranzície, v rámci ktorého sa mení ich prežívanie a prejavovanie vlastného „ja“. V iných prípadoch sú bariéry dôsledkom tlaku prostredia, v ktorom sa pohybujú - ich identita môže byť vnímaná ako narušenie či popretie existujúceho spoločenského *status quo*. V zmysle tabu sexuality a telesnosti sa transrodové deti často stavajú v školskom prostredí „neviditeľnými“. Ich samotná existencia je v rozpore s jednou z kľúčových normatívnych predstáv o „detskej nevinosti“ (Surtees, 2005).

Hľadanie a definovanie vlastnej rodovej identity, ktoré vrcholí tým, že sa jednotliviec cíti dobre vo „vlastnej koži“, predstavuje pre trans deti zložitý a dlhotrvajúci proces. Ich potreby sa môžu v priebehu času meniť, čo znižuje prehľadnosť situácie a predpokladá nepretržitú komunikáciu medzi zainteresovanými stranami (žiakmi/ žiačkami, vyučujúcimi a rodičmi). Zbytočná formalizácia požiadaviek (napr. keď je oslovenie prezývkou podmienené oficiálnou zmenou identifikačných dokumentov), ako aj nátlak na úpravu správania či zovňajšku, má často za následok sociálne vylúčenie dieťaťa alebo zvýšenie výskytu šikany. Motiváciou školskej autority pritom môže byť len snaha ochrániť vlastnú predstavu „bezpečného“ prostredia školy, opierajúc sa o stereotypné normy a predstavy. Na základe výsledkov nášho výskumu však možno konštatovať, že aj v slovenskom kontexte existujú pozitívne príklady z praxe a aj v aktuálnej spoločenskej a právnej situácii sa dá pristupovať k trans deťom s rešpektom a vytvoriť pre ne bezpečné a inkluzívne prostredie.

LITERATÚRA

- Allan A., Atkinson, E., Brace, E., DePalma, R., Hemingway, J. (2009). Speaking the unspeakable in forbidden places: addressing lesbian, gay, bisexual and transgender equality in the primary schools. In: R. DePalma, E. Atkinson (Eds.), *Interrogating heteronormativity in primary schools: The work on the No Outsiders Project*. Staffordshire; Sterling; Stoke on Trent: Trentham Books Limited.
- Beemyn, G., Rankin, S. (2011). *The lives of transgender people*. New York: Columbia University Press.
- Bourdieu, P. (2001). *Masculine domination*. Stanford: Stanford University Press.
- Branswell, H. (2016). Is being transgender a mental illness? WHO classification system suggests it. In: *STAT. Reporting from the frontiers of health and medicine*. Dostupné online: <https://www.statnews.com/2016/06/03/who-transgender-mental-illness-classification/> Prevzaté 15. 5. 2016.
- DePalma, R.; Atkinson, E. (2006). The sound of silence: Talking about sexual orientation and schooling. In: *Sex Education*, 4(6), 333–349.
- Elliott, M. (2010). *Stop bullying pocketbook*. Dostupné na: https://www.pocketbook.co.uk/media_tp/preview/9781906610265 (Preview).pdf Prevzaté 1. 3. 2016.
- Grant, J. M., Motett, L. A., Tanis, J., Harrison, J., Herman, J. L., Keisling, M. (2011). Injustice at Every Turn: A report of the National Transgender Discrimination Survey. Washington, DC: National Center for Transgender Equality and National Gay Lesbian Task Force. Dostupné online: http://www.thetaskforce.org/static_html/downloads/release_materials/injustice_latino_englishversion.pdf. Prevzaté 9. 6. 2016.
- Feinberg, L. (1992). *Transgender liberation. A movement whose time has come*. New York: World View Forum.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey: Prentice Hall.
- G. Lutherová, S., Kollárik, R. (2016). *Bezpečné a inkluzívne prostredie pre transrodové deti a mládež na školách. Záverečná správa*. Bratislava: TransFúzia. Rukopis.
- Jarkovská, L. (2007). Ve škole je gender všude kolem nás. In: I. Smetáčková (Ed.), *Průručka pro genderově citlivé vedení škol*. Praha: Otevřená společnost (s. 12–29).
- Jarkovská, L. (2013). *Gender před tabulí. Etnografický výzkum genderové reprodukce v každodennosti školní třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Jarkovská, L., Lišková, K. (2008). Genderové aspekty českého školství. In: *Sociologický časopis*, 44(4), 683–701.
- Jarkovská, L., Smetáčková I. (2006). Škola jako genderovaný prostor. In: I. Smetáčková (Ed.), *Gender ve škole: Průručka pro budoucí i současné učitelky a učitele*. Praha: Otevřená společnost (s. 14–20).
- Kaščík, O. (2004a). Fyzikálne prostredie ško-

- ly a konformita s pohlavím. In: *Paidagogos – časopis pro pedagogiku a s ní související vědy*, 4(17). Dostupné online: <http://old.paidagogos.net/17/1.html>. Prevezaté 10. 4. 2016.
- Kaščák, O. (2004b). Feministický pohľad na socializáciu pohlaví. In: *E-pedagogium*, 4. Dostupné online: <http://epedagog.upol.cz/eped4.2004/clanek05.pdf>. Prevezaté 28. 4. 2016.
- Kehily, M., Montgomery, H. (2004). Innocence and experience: a historical approach to childhood and sexuality. In: M. Kehily (Ed.), *An Introduction to Childhood Studies*. Maidenhead: Open University Press.
- Kessler, S. J., McKenna, W. (1978). *Gender. An ethnomethodological approach*. Chicago; London: The University of Chicago Press.
- Ki Namaste, V. (1996). Tragic Misreadings: Queer Theory's Erasure of Transgender Subjectivity. In: B. Beemyn, M. Eliason (Eds.), *Queer Studies: A Lesbian, Gay, Bisexual & Transgender Anthology*. New York; London: New York University Press (s. 183–204).
- Payne, E., Smith, M. (2014). The Big Freak Out. Educator Fear in Response to the Presence of Transgender Elementary School Students. In: *Journal of Homosexuality*, 61, 399–418.
- Poteat, T., German, D., Kerrigan, D. (2013). Managing uncertainty: A grounded theory of stigma in transgender health care encounters. In: *Social science & Medicine*, 84, 22–29.
- Rasmussen, K. (2004). Places for children – children's places. In: *Childhood*, 11(2), 155–173.
- Smetáčková, I. (2005). Gender a školství. In: I. Smetáčková, K. Vlková (Eds.), *Gender ve škole*. Praha: Otevřená společnost.
- Smetáčková, I. (2007). Genderově rovná škola, genderově citlivá výuka. In: I. Smetáčková (Ed.), *Průručka pro genderově citlivé vedení škol*. Praha: Otevřená společnost, o.p.s. (s. 44–50).
- Smetáčková, I. (2016). *Genderové představy a vztahy. Sociální a kognitivní aspekty vývoje mas*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Stryker, S. (2006). (De)Subjugated knowledges. An introduction to transgender studies. In: S. Stryker, S. Whittle (Eds.), *The transgender studies reader*. New York; London: Routledge (s. 1–17).
- Surtees, N. (2005). Teacher talk about and around sexuality in early childhood education: Deciphering an unwritten code. In: *Contemporary Issues in Early Childhood*, 6(1), s. 19–29.
- Van Der Ros, J. (2015). Equality is not enough – for trans* people. Conference paper, Antwerpen University. Dostupné online na: https://www.researchgate.net/publication/272175248_Equality_is_not_enough_-_for_trans_people. Prevezaté 22. 6. 2016.
- West, C.; Zimmerman H. D. (1987). Doing gender. In: *Gender & Society*, 1(2), s. 125–151.

O AUTORKE

SOŇA G. LUTHEROVÁ – pôsobí ako výskumná pracovníčka v Ústave etnológie SAV v Bratislave. Zúčastnila sa na študijných a výskumných pobytoch na Universität Wien, Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe a ako účastníčka programu Marie Curie Fellowship na Södertörn University v Štokholme. Je autorkou štúdií v domácich i zahraničných vedeckých periodikách. Medzi jej odborné záujmy patrí antropológia materiálnej kultúry s dôrazom na tému súčasného bývania, problematika postsocializmu, tvorby identít, mestského prostredia a vizuálna antropológia. V súčasnosti dokončuje svoj autorský filmový dokumentárny debut *Zatopené*.